Materiallar to'plami · Conference Proceedings
"ZAMONAVIY TADQIQOTLAR VA BARQAROR RIVOJLANISH" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi
04 August 2026
UDK 82
FILOLOGIYA

ZOKIRJON FURQATNING ADABIY-ESTETIK QARASHLARI

Temurbek Erkinjonovich Ro'ziyev*
FDU mustaqil tadqiqotchisi
✉ temurruziev029@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu tezisda milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyotining yirik vakili Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqatning adabiy-estetik qarashlari tahlil qilinadi. Shoirning badiiy ijod mohiyati, she'r va shoirlik, so'zning ta'sir kuchi, musiqa san'ati, estetik zavq, ilm-ma'rifat hamda milliy taraqqiyot haqidagi fikrlari uning "Shoir ahvoli va she'r mubolag'asi xususida", "Nag'ma va nag'malar va aning asbobi va ul nag'ma ta'siri xususida", "Toshkand shahrida bo'lg'on nag'ma bazmi xususida", "Ilm xosiyati", "Gimnaziya" va "Vistavka xususida" kabi asarlari asosida yoritiladi. Furqat qarashlarida mumtoz adabiy an'analar, hayotiylik, badiiy mahorat, ma'rifatparvarlik va yangilanish g'oyalari o'zaro uyg'unlashgani asoslanadi.

Kalit so'zlar

Furqat, adabiy-estetik qarash, badiiy ijod, she'riyat, balog'at, estetik ideal, musiqa estetikasi, ma'rifatparvarlik, milliy uyg'onish.

DOI: 10.5281/zenodo.21743529

KIRISH

XIX asrning ikkinchi yarmi o'zbek adabiyoti tarixida ijtimoiy hayot, badiiy tafakkur va estetik mezonlarning yangilanishi bilan xarakterlanadi. Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqat ana shu murakkab adabiy-tarixiy jarayonda mumtoz she'riyat an'analarini davom ettirgan, ayni paytda adabiyotning mavzu va vazifalariga yangicha munosabat bildirgan ijodkor sifatida maydonga chiqdi. U Alisher Navoiy, Sa'diy, Firdavsiy singari Sharq mumtoz adabiyoti vakillari ijodini chuqur o'rgandi, g'azal, muxammas, musaddas va masnaviy kabi janrlarda asarlar yaratdi. Shu bilan birga, zamonaviy ilm-fan, ta'lim, matbuot, teatr, musiqa va texnika yangiliklarini adabiyotning tasvir obyektiga aylantirdi. Shoir merosidagi ana shu xususiyat mumtoz adabiyot bilan yangi davr adabiyoti o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni namoyon etadi. Furqat ijodining janr xususiyatlari, badiiyati va keyingi jadid adabiyotiga ta'siri bugungi furqatshunoslikning muhim tadqiqot yo'nalishlaridan hisoblanadi.

Furqat adabiy-estetik qarashlarining muhim jihati uning she'r va shoirlik mohiyatiga doir mulohazalarida namoyon bo'ladi. "Shoir ahvoli va she'r mubolag'asi xususida" masnaviysi ijodkorning o'ziga xos poetik dasturi sifatida baholanishi mumkin. Furqat shoir uchun iste'dodning o'zi yetarli emasligini, ijodkor hayotni kuzatishi, ko'pni ko'rishi, bilim va tajriba orttirishi zarurligini ta'kidlaydi. Uning nazarida chinakam she'r voqelikdan, inson ruhiyati va ko'ngil kechinmalaridan oziqlanishi lozim. Shoir ijodkorlik salohiyatini "balog'at" tushunchasi bilan bog'laydi. Balog'at bu o'rinda fikrni go'zal, aniq, ta'sirchan va mazmunga muvofiq shaklda ifodalash mahoratini anglatadi. Demak, Furqat uchun badiiylik faqat bezakdor so'zlar yoki murakkab tashbehlardan iborat emas, balki mazmun, shakl, ruhiy holat va ifoda usulining yaxlitligidir.

Furqatning "Na hol o'lsa anga muvofiq qilib, yana ramzu mazmuniga loyiq qilib" degan fikri uning shakl va mazmun munosabatiga doir estetik mezonini ifodalaydi. Shoir quvonchni ham, g'amni ham ayni holat tabiatiga mos so'z va ohang bilan tasvirlash tarafdori. Badiiy asarning ta'sirchanligi tasvirlanayotgan ruhiy holat bilan ifoda vositalari o'rtasidagi muvofiqlikka bog'liq. Furqat "yaxshi so'z" tushunchasini ham ilgari suradi. Yaxshi so'z faqat grammatik jihatdan to'g'ri yoki tashqi tomondan chiroyli so'z emas, balki ma'no, hissiyot va

badiiy maqsadni o‘zida birlashtirgan ifodadir. Shunday qilib, uning poetik qarashlarida hayotiylik, haqqoniylik, mazmun va shakl uyg‘unligi hamda badiiy nutqning ta’sirchanligi asosiy mezon sifatida belgilanadi. Shoir adabiy-estetik qarashlarida ijodkor mas’uliyati masalasi ham alohida ahamiyatga ega. Furqat shoirni voqelikni oddiy qayd etuvchi emas, balki uni kuzatib, umumlashtirib, badiiy obrazlar orqali xalq ongiga yetkazuvchi tafakkur egasi sifatida tasavvur qiladi. Uning Sa’diy va Firdavsiy ijodiga murojaat qilishi ham bejiz emas. Furqat ushbu ijodkorlarni hayot tajribasi, fikr teranligi, so‘z mahorati va asarlarining haqqoniyligi jihatidan namuna qilib ko‘rsatadi. Bu qarashga ko‘ra, shoirning badiiy mahorati uning bilim saviyasi, dunyoqarashi va hayotni estetik idrok etish qobiliyati bilan chambarchas bog‘liq. Ijodkor voqelikni o‘z estetik ideali asosida saralaydi, baholaydi va badiiy shaklda qayta yaratadi. Shu sababli Furqat she’riyatida go‘zallik axloqiy yetuklik, bilim, haqiqat va insoniylik tushunchalaridan ajralgan holda tasavvur qilinmaydi.

Furqatning musiqa san’ati haqidagi qarashlari uning estetik tafakkur doirasi she’riyat bilangina cheklanmaganini ko‘rsatadi. “Toshkand shahrida bo‘lg‘on nag‘ma bazmi xususida” hamda “Nag‘ma va nag‘malar va aning asbobi va ul nag‘ma ta’siri xususida” masnaviylarida musiqa, ijro mahorati, sozlar uyg‘unligi va musiqaning inson ruhiyatiga ta’siri haqida fikr yuritiladi. Shoir musiqani inson qalbida yashirinib yotgan kechinmalarni yuzaga chiqaruvchi universal san’at turi sifatida tushunadi. Uning “Dilda hama so‘z o‘lsa nihoniy, degay nag‘ma zaboni birla oni” degan misralari musiqaning so‘z bilan to‘liq ifodalash qiyin bo‘lgan hissiyotlarni yetkazish xususiyatiga ishora qiladi. Furqat nazarida musiqa shunchaki ko‘ngilochar vosita emas, balki inson ruhiy olamini boyitadigan, didini tarbiyalaydigan va qalbiga estetik zavq bag‘ishlaydigan ma’naviy hodisadir. Shoir milliy musiqa asboblari – g‘ijjak, tanbur, setor, dutor, rubob, doira, chang va nayning imkoniyatlarini yuqori baholaydi. Biroq u san’at rivoji uchun iste’dod bilan bir qatorda professional ta’lim, tajribali ustoz va mukammal ijro maktabi zarurligini ham alohida ta’kidlaydi. Uningcha, tegishli ta’lim va ijro madaniyati shakllantirilsa, milliy musiqa asboblari boshqa xalqlar musiqa vositalaridan qolishmaydigan darajada uyg‘un va ta’sirchan yangrashi mumkin. Mazkur qarash Furqatning milliy san’atni qadrlash bilan birga, uni rivojlantirish va jahon madaniyati yutuqlari bilan tenglashtirishga intilganini ko‘rsatadi. U yangilikni milliy qadriyatlarga qarama-qarshi qo‘ymaydi, aksincha, milliy san’atning ichki imkoniyatlarini zamonaviy bilim va professional tayyorgarlik orqali ro‘yobga chiqarishni taklif etadi.

Furqatning ayrim manzumalarida teatr va tomosha san’atiga doir dastlabki tanqidiy-estetik kuzatishlar ham uchraydi. Jumladan, “Suvorov haqida” asari ayrim tadqiqotchilar tomonidan spektaklga she’riy shaklda yozilgan dastlabki taqriz namunalaridan biri sifatida baholanadi. Unda tomosha mazmuni, ijrochilik va sahnaviy ta’sir she’riy ifoda vositasida yoritiladi. Bunday asarlar Furqatning san’at hodisasini kuzatish, uning tomoshabinga ta’sirini baholash va estetik mulohaza bildirishga moyilligini ko‘rsatadi. Binobarin, Furqat merosida adabiy tanqid, teatr tanqidi va san’atshunoslik tafakkurining dastlabki unsurlari mavjud.

Furqatning adabiy-estetik konsepsiyasida ilm-ma’rifat va san’atning ijtimoiy vazifasi o‘zaro bog‘langan. “Ilm xosiyati”, “Gimnaziya” va “Vistavka xususida” kabi asarlarda ilm, ta’lim, hunar va texnik taraqqiyot inson hayotini yaxshilovchi kuch sifatida talqin qilinadi. Shoirning estetik ideali bilimli, tafakkuri keng, san’atni anglaydigan, yangilikka intiladigan va jamiyat oldidagi mas’uliyatini his etadigan shaxsdir. Shuning uchun Furqat ijodida go‘zallik tushunchasi faqat tabiat yoki inson tashqi qiyofasi bilan cheklanmaydi. Ilmli bo‘lish, hunar egallash, xalq uchun foydali faoliyat ko‘rsatish, ma’naviy va madaniy jihatdan yuksalish ham go‘zallikning ijtimoiy ko‘rinishlari sifatida namoyon bo‘ladi. Uning ma’rifatparvarlik ruhidagi asarlari adabiyotning xalqni uyg‘otish, bilimga da’vat etish va estetik didini yuksaltirish vazifasiga egaligini ko‘rsatadi. Furqat ijodida chuqur xalqchillik va zamonaviy ijtimoiy mavzularning tobora keng o‘rin egallagani ham shu estetik tamoyil bilan bog‘liq.

Furqatning G‘arb ilm-fani va san’atiga qiziqishi uning milliy madaniyatni inkor etganini anglatmaydi. Aksincha, shoir Sharq mumtoz adabiyoti va milliy san’at an’analariga tayangan holda, boshqa xalqlarning ilmiy va madaniy tajribasidan foydalanish zarurligini anglagan. Uning qarashlarida milliylik va umuminsoniylik bir-birini to‘ldiruvchi tushunchalardir. U mumtoz poetik janrlar va obrazlardan foydalanar ekan, ularga zamonaviy ijtimoiy mazmun olib kirdi. Natijada Furqat ijodida an’ana va yangilik, lirizm va publitsistik ruh, milliy tuyg‘u va umuminsoniy tafakkur o‘zaro birlashdi. Bu xususiyatlar uning adabiy merosini milliy uyg‘onish davri adabiyotining muhim tarkibiy qismiga aylantirdi.

XULOSA

Zokirjon Furqatning adabiy-estetik qarashlari yaxlit nazariy risola shaklida emas, balki uning she’rlari, masnaviylari, nasriy va publitsistik asarlarida ifodalangan. Shoir badiiy ijodning asosini hayotni kuzatish, voqelikni haqqoniy aks ettirish, inson ruhiy holatini anglash, mazmun va shakl uyg‘unligiga erishish hamda fikrni “yaxshi so‘z” vositasida ta’sirchan ifodalashda ko‘radi. Uning musiqa haqidagi mulohazalarida san’atning hissiy-estetik ta’siri, professional ta’lim va ijro mahoratining ahamiyati asoslanadi. Ma’rifatparvarlik asarlarida esa ilm, hunar, axloqiy kamolot va ijtimoiy taraqqiyot estetik ideal darajasiga ko‘tariladi. Shu jihatdan Furqat adabiy-estetik tafakkuri mumtoz badiiy an’analarni yangi ijtimoiy mazmun bilan boyitgan, o‘zbek adabiyoti va san’atshunoslik tafakkurining yangilanishiga zamin yaratgan muhim ma’naviy hodisadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Furqat. Tanlangan asarlar. Ikki jildlik. – Toshkent: O‘zbekiston Davlat adabiyot nashriyoti,
2. Furqat. Tanlangan asarlar. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1980.
3. Furqat. Asarlar majmuasi. Ikki jildlik. – Toshkent: H. Sulaymonov nomidagi Qo‘lyozmalar instituti, 1991.
4. Abdug‘afurov A. Zokirjon Furqat. – Toshkent: Fan, 1977.
5. Yusupov Sh. O‘zbek ma’rifatparvarlik adabiyoti va Furqat. – Toshkent: O‘zbekiston, 1992.
6. Sher A., Husanov B. Estetika: uslubiy qo‘llanma. 2-nashr. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
7. Kuvondikova Ch. Furqat ijodining o‘rganilishi haqida ba’zi mulohazalar // O‘zbekiston: til va madaniyat. – 2025. – №1 (2). – B. 160–167.